

Op reis de wereld in: apostelen (Handelingen, brieven Nieuwe Testament, Openbaring) Bijbelcafé Hilversum, 27 februari 2019

Jurjen Zeilstra

Inleiding

Jezus verkondigde het koninkrijk van God. Zijn leerlingen stichtten de kerk. Het evangelie loopt uit op de veroordeling, kruisiging, opstanding en verschijning van Jezus Christus. Lucas gaat dan in Handelingen eerst verklaren waarom de opgestane Christus op aarde niet meer wordt waargenomen: de hemelvaart. Hij is de enige die dat zo uitgebreid doet. Om daarna de leerlingen als een vernieuwd Godsvolk onderweg te schetsen, van genadegaven voorzien op het Pinksterfeest (Handelingen 2; eschatologisch geladen: het is het einde der tijde, nu komt het erop aan!). Oude beloften aan Abraham (Vader van alle gelovigen, Genesis 17) gedaan gaan in vervulling. De brieven van het Nieuwe Testament vormen een neerslag van de ontwikkeling van de vroege kerk. Zij geven echter een heel fragmentarisch en eenzijdig beeld. Het boek Openbaring had in de vroege kerk een zwakke canonieke status. Het is gered door de allegorische interpretatie van Origenes in de 2^e eeuw en de acceptatie door Athenasius, die het geluk had later als orthodox te worden beschouwd.

De Canon van het Nieuwe Testament

Het NT heeft 27 boeken van heel verschillende aard. De eerste christenen hadden geen vooropgezet plan om het Nieuwe Testament te gaan schrijven. Zij hadden de Joodse geschriften, maar pas rond 100 na Christus sluiten de rabbijnen in Jamnia de canon (maatstaf heilige boeken) van het Oude Testament. Dan zijn de christenen (deels Joden!) al lang aan het schrijven en verzamelen gegaan, maar niet direct om daarvan één boekwerk te maken. Tot 170 (eerste fase) bevinden zich onder verzamelaars: Clemens van Rome; Ignatius en Polycarpus. Er is een toenemend bewustzijn van de waarde geschriften te verzamelen, o.a. vanwege hun apologetische waarde, bijv. Justinus Martyr, maar ook in de strijd tegen vermeende ketteren, zoals de gnostici en Marcion, die de hele Joodse bijbel wilde afschaffen. De tweede fase van canonvorming is van 170 tot 220: Irenaeus van Lyon, Origenes, Dionysius, Cyprianus, Eusebius, Athanasius, waarna, derde fase, derde begin vierde eeuw onder Constantijn bij het Concilie van Nicaea belangrijke besluiten worden genomen; Concilie van Carthago, Hieronomus en Augustinus bevestigen deze.

Handelingen der Apostelen

Discipelen (leerlingen) worden apostelen (uitgezonden), eigenlijk voor Lucas een nieuw soort profeten. Jezus is de nieuwe Mozes (van Godswege gezonden als gezaghebbend, maar verworpen door mensen; een liefdevol God zendt zijn knecht eerst in zwakte, maar dan met macht). Gods wetten zijn niet alleen bestemd het hart van de ethiek voor zijn oude volk te zijn, maar ook de basis van de vrede voor zijn nieuwe volk, d.w.z. alle mensen. Het evangelie (de blijde boodschap) gaat de wereld in. Het Nieuwe Testament staat bol van de reizen. Er wordt een *programma*, van oudsher impliciet aan Israël toevertrouwd, uitgevoerd. Het Koninkrijk van God, van vrede en recht, moet verkondigd worden, Gods grote daden (Hand.

2,11), nu niet langer alleen voor Israël, maar in Christus voor heel de wereld. In feite oude profetieën.

De historische achtergrond daarbij is die van de Joodse opstanden tegen de Romeinen, zoals ook beschreven door Flavius Josephus, een Joodse geschiedschrijver in dienst van de Romeinen. In 70 na Chr. slaan de Romeinen de grote Joodse Opstand hard neer. Titus neemt Jeruzalem in, de tempel wordt verwoest. Vele Joden gaan in diaspora. Jezus wordt voor een aantal van hen een nieuwe focus van geloof, niet exclusief voor Joden, maar wel een antwoord op etnische en religieuze tegenstellingen.

Alle volken zullen daar samenstromen,
machtige naties zullen zeggen:
'Laten we optrekken naar de berg van de Heer,
naar de tempel van Jakobs God.
Hij zal ons onderrichten, ons de weg wijzen,
en wij zullen zijn paden bewandelen.' (d.w.z. de vrede leren; zwaarden tot ploegijzers)
(Jesaja 2,3)

En de Heer zal koning worden over de hele aarde.
Dan zal de Heer de enige God zijn en zijn naam de enige naam.
(Zacharia 14,9)

Tegenover de verscheuring van de volken beschreven in de mythe van de Toren van Babel (Genesis 11, 1-11) staat voor Lucas het wonder van Pinksterfeest: de Geest die wordt uitgestort op alle talen (Handelingen 2, 1-11).

Centraal voor de structuur van het hele Nieuwe Testament zoals wij dat kennen is het werk van Lucas, de meest historisch ingestelde evangelist, instinct voor causaliteit, hecht aan ooggetuigen, een echte *hellenistische verteller*, sterk beïnvloed door de LXX, Septuaginta Griekse vertaling van het Oude Testament. Beoogde toehoorder: Theofilus, gefingeerde ontwikkelde hellenistische liefhebber van God (letterlijk), die ingelicht wil worden (Lucas 1,3 en Handelingen 1,1). Het werk is dubbel apologetisch van karakter: Het christelijk geloof wordt aannemelijk gemaakt als de vreedzame universele interpretatie van het (in die tijd als agressief bekend staande) Jodendom; maar het Romeinse Rijk wordt niet afgeschreven. Wat de doelgroep betreft ligt voor Lucas het accent op de jonge kerk in de steden van te Romeinse Rijk. Te Antiochië worden Jezusvolgers voor het eerst christenen genoemd (Handelingen 11,26). De visie van Lucas op het heidendom is in feite positief, geen noodzakelijk apocalyptische ondergang, maar redding. Een derde laag is de verdediging van Paulus en zijn leer. Een vierde: De verdediging van een ethisch geladen abstracte Godsidee niet aan een tempel van stenen of een strakke rituele vormgeving gebonden. ('His narrative has become the etiological myth of gentile Christianity' *Anchor Bible Dictionary*.) Het geheel is op te vatten als een *aggiornamento*, poging tot bij de tijd brengen van de essentie het Jodendom, vgl. Flavius Josephus en Philo. Lucas pretendeert historische juistheid, maar maakt op de wijze waarop dat in het hellenisme is toegestaan graag gebruik van gefingeerde speeches en variatie in stijlvormen waarin de held van het moment de essentie van wat er gebeurt samenvat, maar in feite de schrijver zijn interpretatie van de gebeurtenissen voor de lezer geeft (*prosopopoeia*: writing in character: narrative device, bijv. toespraak van Petrus op het Pinksterfeest, Handelingen 2, 14-40; vgl. Thucydides, Peloponesische Oorlog). Lucas schreef een tweeluik:

Het Lucasevangelie (deel 1) en het boek Handelingen der Apostelen (deel 2). In deel 1 gaat Jezus op Jeruzalem af; op het scharnier staan kruis en opstanding; in deel 2 gaat de apostelen van Jeruzalem uit de wereld in met het evangelie (blijde boodschap).

Lucas bouwt mondelinge bronnen, verloren gegaan materiaal (Q), op Marcus (vrij nauwkeurig) en op het Oude Testament als het gaat om het modelleren van het materiaal. Hij schroomt niet Markus waar hij dat nodig vindt te verbeteren en aan te vullen (bijv. 8,26: Land van de Garasenen 'dat tegenover Galilea ligt, Jerash'). Hij laat graag zien dat de OT-prophetieën in vervulling gaan (Griekse constructie: 'dei', het *moest* gebeuren) en construeert scènes op OT-modellen.

De grote apologie van Stephanus in Handelingen 7 zit vol met verwijzingen naar het OT. Het bedrog van Ananias en Saphira die mooie sier willen maken met de verkoop van hun bezit ten dienste van de kerk (Handelingen 5, 1-11) verwijst naar Achan (Jozua 7, 1-26). In Handelingen de Apostelen wordt het evangelie voortgezet; Jezus is niet dood, hij leeft en de zichtbare gestalte in de wereld van deze levende Zoon van God, is de kerk, dat wil zeggen een gemeenschap van gelovigen uit de Joden én de heidenen samen: een nieuw Godsvolk.

De meeste brieven van het Nieuwe Testament zijn ouder dan de evangeliën. (Vandaar dat de evangeliën de volgende keer aan de orde komen.) In de eerste helft van het boek Handelingen der Apostelen ligt het accent op de ontwikkeling van de leerlingen van Jezus naar een grotere geloofsgemeenschap in en rond Jeruzalem. Lucas legt een zwaar accent op het belang van *parrèsia* van de leerlingen, dat is vrijmoedigheid, een grote waarde in de (Atheense) democratie. Een burger in de volksvergadering moest zich vrij uitspreken zonder angst voor de gevolgen; dat geldt ook voor de apostelen. In de tweede helft gaat het vooral over de apostel Paulus die de wereld intrekt. Hoogtepunt is waarschijnlijk Paulus te Athene (Handelingen 17,15ff). Hier botsen het Jodendom en het Hellenisme (Grieks/Oosters/Romeinse mengcultuur) op elkaar. Lucas heeft hem waarschijnlijk op een aantal van zijn reizen vergezeld ('wij' historisch of stijlvorm?) en bewonderde hem. Deze Paulus komt tenslotte in Rome terecht, doordat hij zich in zijn proces vanwege Godslastering (aangeklaagd bij de Romeinen door de Joden) heeft beroepen op de keizer. Daardoor krijgt het verhaal een bijzondere dynamiek en komt er in het Nieuwe Testament een zwaar accent te liggen op de Westerse kerk. Andere bewegingen (Mar Thomas, India; Antiochië, Edessa, Oosterse kerk, Gnostiek, Koptische kerk Alexandrië, Jacobus Santiago de Compostela, blijven in het NT onderbelicht) Hier is duidelijk sprake van een Lucasredactie: Wat door een bevel uit Rome (Lucas 2,1) op gang kwam had op een manier die de keizer niet kon bedenken effect voor de hele wereld (*oikumene*) en moest tenslotte weer bij de keizer terecht komen.

Paulus was niet een van de leerlingen van Jezus, maar een leerling van Jeruzalemmer rabbi's, een extremist die aanvankelijk de Jezusvolgers met geweld wil aanpakken, maar op weg naar Damascus tot bekering komt (Handelingen 9). Hij wordt bij uitstek de apostel die de kerk wijd wil openzetten voor niet-Joden. Dit leidt tot een conflict met Joodse Jezusvolgers, die daarover bezorgd zijn en die (begrijpelijk) allerlei Joodse regelgeving (zoals spijswetten, eten van offervlees, sabbatsrust en besnijdenis) willen handhaven. Tijdens het Apostelconvent te Jeruzalem komt het tot een compromis (Handelingen 15). De Joodse regelgeving zal niet aan heidenchristenen worden opgelegd, maar van de laatsten wordt respect gevraagd voor Jodenchristenen die daaraan vasthouden. Op termijn betekent dit het einde van Joodse

voorschriften in de kerk. Joden lid van de kerk zijn na enkele eeuwen niet meer als zodanig herkenbaar.

De brieven van het Nieuwe Testament

De meeste brieven zijn klassiek retorisch van opbouw. Zij voldoen aan de Hellenistisch-Romeinse regels voor een betoog.

- 1 Salutatio/aanhef
- 2 Captatio Benevolentiae/innemen van de gunst van de lezer door compliment
- 3 Narratio/informatie
- 4 Petitio/verzoek of opdracht
- 5 Peroratio/groet uitlopend op zegen

De brieven van Paulus zijn ouder dan de beschrijving van Lucas in Handelingen. Doorgaans verstaat men daaronder: Romeinen, 1 + 2 Korintiërs, Galaten, Efeziërs (auteurschap én adressering omstreden; bewerking Kolossenzen?), Filippenzen, Kolossenzen, 1 + 2 Thessalonicenzen, 1 + 2 Timotheüs, Titus en Filemon. Hebreeën is een verhaal apart. Het is eigenlijk geen brief, maar een theologisch traktaat met een hoge Christologie: de functie van Christus wordt belicht in termen van de offerdienst van Israël. Beroemd is Hebreeën 11 waarin de betekenis van geloof wordt geïllustreerd aan de hand van voorbeelden uit het Oude Testament, onder het motto 'Het geloof nu is de zekerheid der dingen, die men hoopt, en het bewijs van de dingen die men niet ziet.' Wat betreft het gedachtengoed van Paulus hieronder een korte bespreking van Romeinen en de eerste Korintiërbrief.

Paulus aan de Romeinen

De belangrijkste brief is de laat geschreven Brief aan de Romeinen, een verfijning van Paulus' gedachtengoed, m.n. als het gaat om de verhouding joodse theologie/theologie van de kerk, zoals Paulus die ziet. Paulus is waarschijnlijk ca. 62 na Chr. te Rome geëxecuteerd, dus de Romeinenbrief is mogelijk ca. 55-57 geschreven nog vóór zijn gevangenschap, waarschijnlijk te Korinthe. Het is meer een theologisch betoog in de vorm van een brief en wordt ook wel gezien als een leerstellig compendium van het christelijk geloof (niet zo populair in onze tijd). De achtergrond is dat de Joodschristelijke gemeenschap van Rome in 49 door keizer Claudius was verbannen (Handelingen 18,2). In 54 werd de ban opgeheven. Teruggekeerden ontdekten tot hun verbazing een flink gegroeide groep van heidenchristenen, zodat de Jodenchristenen nu in de minderheid zijn. Tussen deze twee groepen ontstaan spanningen, die Paulus probeert te behartigen door een beroep op tolerantie. Hij is zelf van plan naar Rome te komen, wat ook zal gebeuren, alleen wel in gevangenschap, en wil ook naar Spanje (Rom. 15, 24 en 28), wat niet zal gaan gebeuren.

Deze heeft grote invloed gehad op de ontwikkeling van de kerk, met name door de centrale plaats die kerkvader Augustinus (rond 400, *tolle lege* ('Neem en lees' de woorden die Augustinus hoort zingen door een kind (*Confessiones*)). Hij neemt en leest Romeinen 13,13) daaraan geeft en ook Maarten Luther: rechtvaardiging door het geloof, Romeinen 1,17, Paulus' interpretatie van Habakuk, dus redding niet doordat de mens zich zou kunnen houden aan de wet (*werken*), maar het door de wet leert te leven vanuit het geloof op grond van Gods genade. De mens staat dus per definitie in de min, maar in het licht van Gods scheppingskracht is dat een kwestie van bewustwording en ontvankelijkheid voor de

genadegaven Gods (door Paulus uitgewerkt in Romeinen 12 en 1 Korintiërs 12). Twee belangrijke kernpunten zijn: 1) De heidenen hebben op hun manier universeel toegang tot de openbaring Gods, d.w.z. door de natuur, maar zij hebben de bijzondere openbaring aan Israël nodig om dat te beseffen (Romeinen 1, 18ff). Het particuliere heil van Israël wordt gerelativeerd, maar niet verworpen. In Christus herneemt God de schepping en komt alles bijeen. Het jodendom wordt als het ware theologisch binnenste buiten gekeerd, de vervulling van een profetische belofte, waarop echter niet iedereen in het Jodendom zat te wachten (vgl. de Jonagelijkenis). Vrouwen in de kerk worden in de eerste brief aan de Korintiërs (1 Kor.14, 33-36) kort gehouden, maar in de Romeinenbrief op een voetstuk gezet! (Romeinen 16, 1-7; vgl. Galaten 3,28: in Christus geen man of vrouw). Een moderne probleemtekst is de zondencatalogus in Romeinen 1, waarmee Paulus heidenen als dwalend etaleert. Uit context gerukt is Romeinen 1, 26-27 een zware veroordeling van homoseksualiteit (vgl. Leviticus 18,22 en 20,13). Voor Paulus uiting van bewuste schending van natuurlijke orde en in context vorm van misbruik, seksualiteit los van voortplanting, consequentie van de oerzonde God niet God te laten zijn. Ander problematisch hoofdstuk: Romeinen 13, waarin absolute gehoorzaamheid aan de overheid lijkt te worden bepleit. Het is de vraag of Paulus dit bedoelt (vgl. uitleg Calvijn).

Eerste brief van Paulus aan de Korintiërs

Grote goed opgebouwde brief, deel van een grotere correspondentie van de apostel en de Korintiërs, waarvan een deel verloren is gegaan. Waarschijnlijk is Paulus in 51 voor het eerst te Korinthe geweest en schrijft hij deze brief in de lente van 53, 54 of 55 te Efese. De brief biedt een uniek kijkgaatje in de ontstaansgeschiedenis van de vroeg kerk. Allerlei thema's passeren de revue. Er is oppositie tegen apostolische rang van Paulus, maar ook erkenning. Behalve aanhangers van Paulus, zijn er drie groepen: aanhangers van Apollos, Kephas en 'van Christus' (1,12; 3,4; 3, 22-23). De kosmopolitische havenstad Korinthe bevond zich in het hart van de hellenistische cultuur. Allerlei eigentijdse vragen die hier spelen komen aan de orde. Het is niet altijd duidelijk wat het belang van die vragen is. Holt de christelijke gemeente te hard naar voren, bijv. door vrouwen serieus te nemen, dan moet er misschien op de rem worden getrapt (1 Kor.14,34, maar vgl. 1 Kor.11, 2-16 waar juist vrouwen bidden en profeteren in de gemeente). Wat is de rol van het Avondmaal als het gaat om gelijkwaardigheid, verzoening en gastvrijheid (1 Kor.11-12)? Wat is precies de betekenis van de opstanding van Christus (1.Kor.15, prekenbundel Regenboogkerk 2013) Kortom, de brief bevat een chaotische reeks belangwekkende thema's, waarbij het er heel vaak op neer komt: Wat is de betekenis van dit nieuwe geloof in de context van het hellenisme? Voor latere kerkordebouwers een Fundgrube, waaruit te pas en te onpas richtlijnen kunnen worden gepeurd. De fictie is daarbij lange tijd geweest dat er een zuivere ware door God verordeneerde regelgeving voor de kerk uit de brieven van het NT te herleiden was (ecclesiologie). Tegenwoordig veronderstellen de meeste geleerden dat zo'n eenduidige blauwdruk niet bestaat. Dit heeft grote consequenties voor een oecumene die de veelkleurigheid erkent en niet langer op zoek is naar eenvoudige consensus. Tenslotte blijkt voor Paulus de belangeloze naastenliefde liefde het hoogste criterium (1 Kor.13).

De zeven katholieke (algemene) brieven

Behalve de brieven van Paulus, zijn er de zeven zgn. katholieke brieven: Jacobus; 1 en 2 Petrus; 1, 2 en 3 Johannes en Judas. Waar Paulus de nadruk legt op geloof, legt Jacobus de nadruk juist op werken en de praktijk, tegenwoordig weer meer gewaardeerd. Zonder werken is geloof dood (Jacobus 2,17). Voor Luther (1522) daarom 'een strooien brief', geschikt om de bijbel uit te gooien en te verbranden. Jacobus haalt nooit expliciet Jezuswoorden uit het evangelie en lijkt Paulus tegen te spreken. Je naaste liefhebben als jezelf (Lev.19,18) is voor Jacobus de 'koninklijke wet' (Jac.2,8; vgl. Markus 2,31). Mogelijk staat Jacobus in een zelfstandige traditie die Paulus en de evangeliën niet (er)kende? 1 Petrus is sterk apocalyptisch van aard en 2 Petrus biedt voor de tussentijd die rest tot de wederkomst een soort interim ethiek. De Johannesbrieven hebben als thema de liefde in de kerk en staan qua idioom, inhoud en stijl in de traditie van het Johannesevangelie, echter niet van dezelfde auteur. Ze worden vroeg in de 2^e eeuw gedateerd en zijn mogelijk nabij Efeze geschreven.

Apocalyps

De historische Jezus van Nazareth verwachtte een doorbraak van het Koninkrijk van God en heeft zeer waarschijnlijk (net als velen) daarbij een korte tijdboog in gedachten gehad (Vgl. Piet Leupen, *De Vergissing van Jezus*). Mede daardoor is de jonge kerk ontvankelijk voor wederkomstverwachtingen die met apocalyptische beelden worden beschreven. Rode draad is in het laatste bijbelboek: God is de eeuwige die de grillige geschiedenis in zijn hand heeft. Hij manifesteert zich middels door Jezus, die de mensen nabijkomt, de weg van de zelfopoffering gaat (het Lam), echter niet weerloos is (hoorns; zwaard), het kwaad overwint en mensen de weg wijst naar de ervaring van de macht van God. Traumatische achtergronden moeten zijn geweest: vervolging christenen onder Nero, verwoesting Jeruzalem en tempel door Titus, lokale vervolgingen en verbanning. Apocalyptiek is een bijzonder doorgaans eschatologisch genre dat naast het NT (o.a. Marcusevangelie) ook in het OT (o.a. Daniël) en buiten het Jodendom voorkomt. Het scala aan beelden in Openbaring is te herleiden tot allerlei Joodse, Griekse en zelfs Egyptische mythen. Het NT boek Openbaring is mogelijk (Irenaeus van Lyon, die de auteur ten onrechte met de evangelist Johannes identificeert) geschreven in de tijd van keizer Domitianus (81-96) op het eiland Patmos (1,9), door een vanuit Asia gedeporteerd schrijver die zich verbonden voelt met de Johannes-Efeze traditie en de opdracht ontvangt zijn visioen (soms vanuit de hemel, soms vanaf de aarde waargenomen) vast te leggen ten behoeve van zeven kerken in Klein Azië. Het Grieks is slecht en niet van dezelfde auteur als het Johannesevangelie of de Johannesbrieven. De canoniciteit is tot in de 4^e eeuw omstreden. Het boek is als een uitschuiftelescoop opgebouwd: boodschappen aan de zeven gemeenten, boekrol met zeven zegels, zeven bazuinende engelen, zeven donderslagen, zeven schalen der gramschap die op aarde worden uitgegoten. Het beest met zeven koppen, zeven bergen (waarop Rome is gebouwd Openbaring 17, 9-10), zeven koningen (mogelijk: Galba Otho, Vitellius, Vespasianus, Titus, Domitianus en Nerva, of zijn het de keizers van Caesar tot Galba?). Het ordeningsprincipe is 'interlocking', bijv. het openen van het zevende zegel betreft de zeven engelen die gaan bazuinen. Waarschijnlijk worden dezelfde gebeurtenissen worden meerdere keren beschreven vanuit verschillende gezichtspunten. De apocalyptiek maakt voortdurend gebruik van metaforen die voor ons vaak niet duidelijk historisch te duiden zijn. Bijv. Babylon en de vrouw is waarschijnlijk geheimtaal voor Rome.

Het antwoord op de dateringsproblematiek van Openbaring hangt nauw samen met het historisch duiden van de gebruikte metaforen. Ook zouden er meerdere bronnen kunnen zijn.

De eindredactie heeft van het boek wel een overtuigend geheel gemaakt, dat vanwege het vooruitwijzend karakter naar de ontknoping van de wereldgeschiedenis achteraan in het Nieuwe Testament terecht is gekomen. Is dit wat de profeten bedoelen met ‘de Dag des Heren’? Dat was vanouds de aanduiding van het moment dat God zijn volk zou wreken (bijv. Jesaja 34, Godsgericht over Edom), later vaak ook het moment dat God zijn eigen volk net zo goed als anderen ter verantwoording roept (o.a. Jesaja; Joël; Zacharia; Maleachi). Wie zal de toorn Gods doorstaan? De melding in Openbaring 20,4 dat er een duizendjarig rijk zou komen onder leiding van Jezus Messias, heeft lezers gefascineerd en velen konden geen weerstand bieden die aanwijzing op hun eigen tijd en op zichzelf te betrekken.

Ook zag ik tronen, en aan hen die erop zaten werd recht gedaan. het zijn de zielen van hen die onthoofd waren omdat ze van Jezus hadden getuigd en over God hadden gesproken; zij hadden het beest niet aanbeden en ook zijn merkteken niet op hun voorhoofd of hun hand gekregen. Zij waren tot leven gekomen en heersten duizend jaar lang samen met de messias. De andere doden kwamen niet tot leven voordat die duizend jaar voorbij was. Dit is de eerste opstanding. (Openbaring 20, 4-5)

De tekst nodigt natuurlijk ook wel uit om telkens weer nieuw onrecht aan de kaak te stellen. Wat denkt u van 666, het getal van het beest, nodig op je rechterhand of hoofd omdat je anders niet kunt kopen of verkopen.(Openbaring 13,18) De eeuwen door zijn er groepen geweest die Openbaring zijn gaan lezen als een boek van voorspellingen over hun eigen tijd, zoals de chiliasten rond het jaar 1000 en de milleniaristen in Puriteins Engeland. Van de boeken van Hall Lindsey (tweede helft 20^e eeuw) zijn er miljoenen verkocht. De meeste liggen nu bij het oud papier.

